

Михайло ДРАГОМАНОВ

ПРОПАЩИЙ ЧАС

Українці під Московським царством (1654–1876)*

Плакати про старовину, бажати вернути її – завжди даремне діло, а особливо для нас, слуг “простого” українського народу. Ми знаємо добре, що того, чого ми хочемо, – не було ще ніколи на світі, а тільки буде колись, як люде стануть далеко розумніщі, ніж тепер. Одначе оглядатися назад треба, щоб знати, через що тепер стало так гірко, щоб не помилитися знов, як колись помилялись. Українцям треба добре оглянутись назад і пригадати останні дві сотні і два десятки років після того, як козаки українські за приводом Богдана Хмельницького піддались під руку “царя восточного, московського”, у 1654 році.

Перше, що кинеться в очі, як глянеш на Україну в часи Хмельницького і на Україну сього часу, – ось що: тоді була козаччина, тепер нема. Вчені люде, що пишуть історію, чужі, а то й наші, завсігда кажуть: така зміна і мусила бути; козаччина – діло не пригідне для життя чоловічого; козаччина появилась у гіркі часи життя люду руського, тоді, як його неволив татарин та лях; козаччина своє одслужила: вона обороняла землю українську од чужих, поки могла, поки на півночі не вкрепилась велика братня держава, Московське царство, потім прилучилась до нього, – передала в руки його свою воєнну працю і мусила одступити туди, де була ще потрібна, на далекий край руського царства, на Кубань, щоб там битись з невірами. На Україні ж мусили завестись інші порядки, стрій держави для життя мирного: промислового, ремісничого, наукового, умілости. Далі кажуть вчені люде, що нібито проти Московської держави і її порядків на Україні впирались хіба які завзяті вояки, що не хотіли знати нічого, окрім “лицарства”, та змінники, котрих збивали вороги народу руського, та люде, звиклі до несупокою та до “шатости”, як колись казали.

---

* Друкується за виданням: Драгоманів М. П. Пропавший час. Українці под Московским царством (1654–1876) / З передм. М. Павлика. – Львів, 1909. – 38 с.

Росказуючи, яке то гарне життя завела по низовим Дніпровим степами цариця Катерина, що пороздавала землі панам та чужим, німцям-колоністам, московський професор Соловйов каже, що коли запорожці прохали, щоб їх землі zostавлено було за ними, то це б то значило, щоб краї ці, “Новая Россія повернулась в пустыню”¹. Звісно, виходить, що цариця мусила військом знищити Запорозжя! Такі погляди виучують наші діти по школам та гімназіям і держать їх в головах своїх, не думаючи довідатись, чи правда воно, чи ні, – чи справді козаки, мов божевільні, тільки й думали, щоб завести круг себе пустелю, а що усе добре позаводили круг нас царі, котрі мусили викоренити тих божевільних розбишак, та й що ми справді живемо не знать в яким добрі!

Ось, приміром, д[обродій] де Пуле, чоловік бувалий і в Московщині, і в Литві, і в нас на Україні, – де він був чи й є інспектором військової гімназії в Полтаві, чоловік, котрий не раз писав, що не може того бути, щоб на всій великій обширі царства руського були однакові порядки, та ще й порядки московських чиновників. А як торкнувся цей д[обродій] де Пуле нашої України і написав статтю про Горленків та Ломиковських, ворогів царя Петра і прихильників Мазепи, то й забув, що він же сам писав про московські порядки². Ось що говориться в кінці статті д[обродія] де Пуле, ось що прочитали ті тисячі письменних людей, що купують і читають на Україні “Вістник Європи”:

«“Старая казацкая воля, старая казацкая слава, что по всему степу дыбом стала”, выражаясь словами народного эпоса, могли существовать тогда лишь, когда было для них питание – войны с неверными, турками и татарами, защита и спасение русского юга от поглощения его Польшей. Но затем, когда удалось отстоять свою самостоятельность, когда стала мельчать борьба с неверными, казацкая слава, естественно, должна была становиться анахронизмом, переходит в область эпоса и только в нем быть окруженною поэтическим ореолом, в действительности же обращаясь или долженствуя обратиться в разбой, как обратилась она везде на русских окраинах, где казачество стояло живою стеною, защищавшею Русь от азиатских кочевников.

В Малороссии, где задачи казачества были шире и роль несравненно значительнее, чем на Дону, Волге и Урале, в начале прошлого века, и при Петре Великом, от прежней славной деятельности, от старой казацкой воли оставалась устарелая, на военный лад построенная община, в которой аристократия, “старшина”, высшее военное сословие, резко отделяется от народа и, любя “волю” для себя, не признает ее необходимой для простого народа, которого начинает давить и поработать задолго до введения крепостного

¹ Соловьев С. Учебная книга русской истории. – С. 347 [1-е изд. – М., 1859; 10-е изд. – М., 1900].

² Пуле М., де. Малороссийские эмигранты при Петре Великом // Вестник Европы. – 1872. – № 5. – С. 69–92.

права. Кроме русской народности и православия, в малороссийской военной общине не выработалось ничего оригинального, своего: все зачатки гражданской жизни, все формы ее были в ней польские. Самостоятельное существование было немыслимо: приходилось быть или Польшей, или Москвой. Но Польшей не захотели быть еще отцы и деды современников Мазепы и Горленка. Перейти к Польше значило повторять зады, отказаться от славного прошлого, ибо Польша, забрав себе почти $\frac{2}{3}$ русских земель, не перестала быть Польшей, не сделалась западной Россией, как некогда сделалась ею Литва; что же оставалось делать? Правда, дело сделано, и давно, еще Хмельницким; но Москва, московские порядки, московский деспотизм, московская грубость... Несомненно, еще до Мазепы и Горленка с товарищами, многие из малороссиян, без всякой мысли об измене, не раз и серьезно думали и передумывали об этом, вздыхали и поминали прошлое... Но вот появился гениальный человек и прошел по всей Малороссии левого берега Днепра, прошел своею особою, с другими “москалями”. Только старые, отпетые люди, вроде Мазеп, Горленок и Ломиковских, не могли в нем видеть *нового русского человека*, каких не давала прежняя Москва, но с какими легко можно было ужиться и малоруссам, вкусившим, в высших своих слоях, через посредство Польши, европейскую гражданственность; вместо Москвы создавалась новая Россия, вместо москалей появлялся новый народ, русский, чуждый местной и этнографической узости».

Себто так виходить, що цар Петро був не москаль тільки, а такий новий *русин*, що вбрав в себе усе, що було доброго в українського і московського чоловіка, а ті порядки, які позаводились на Україні після нього, були *нові європейські* порядки, тобто воля не для самих тільки панів, як в Польщі, не для козаків тільки, як в нашій старій Гетьманщині, а для усіх людей: воля робити, думати, вчитись, говорити, правитись народові, як сам хоче, ось як в Швейцарії та тій Голландії, де вчивсь Петро кораблі строїти; або хочь така, як була вже й тоді в Англії, де вже не сам король правив землею, а з виборними хочь од панів та купців і міщан; або хочь не така воля, так хочь рівність, хочь льгота, коли не увільнення од кріпацтва, як то було вже й за часи Петра по Західній Європі, і як то незабаром сталося в ній скрізь за часи великого повстання французів. А до волі та рівності прибавим науку, освіту: за часи Петра вже жили Ньютон, Вольтер, Лессінг і т. д., що увільняли розум людський од путів попівських.

Так ось на яке добро пощастилось нашим прадідам перемінити старовину козацьку українську!

Шевченко уживав ту козацьку старовину “срамотньою годиною”; казав, що він би оддав половину свого віку молодого, тільки щоб забути тяжкі діла батьків наших. Так то не жаль українським народолюбцям старовини своєї!

Чому б і не так! Розумні українці давно вже перестали плакати за старою козаччиною з її Гетьманщиною. На Україні якось не звикли дуже захвалювати

усе своє, старосвітське, – через те, що як недавно було тут щось подібне до власного царства та панства, то нікому було привчити українців пишатись своєю славою. Одну недовгу хвилину, як було тільки знов почали пізнавати освічені українці свою старовину, у 30 – 40 роки сього століття, горстка людей покричала про славу козацької України, але зараз же сама знайшла в ній плями, і тепер, коли хто хоче пізнати ті плями, пізнає їх найскорше з вчених праць українців: з звісних усім праць *Костомарова*, з коротких, але цінних *Лазаревського* “Про крестьян та панів на Україні (Малороссийские посполитые крестьяне)” (Записки Чернигов[ского] статистич[еского] комитета. – Т. 1) та й “Очерки малор[оссийских] фамилий” (Русский архив. – 1875)*; *Антоновича* (“Последние годы казачества на правом берегу Днепра”**). Та й самий Шевченко, котрий попереду виспівував про “бунчуки й булави” гетьманські, скоро приглянувся до Гетьманщини, побачив, що там давили простого чоловіка і торгували Україною, запрошуючи її то москалеві, то королеві, крикнув:

Варшавське сміття ваші пани,
Ясновельможнії гетьмани,
Раби, підніжки, грязь Москви!
Чого ж ви чванитеся, ви,
Сини сердешної України?

Уп'ять кажемо: чому б не так! Чому не проміняти мирну працю над ремеслом або наукою на гарцювання по степах, щоб “скородити татарські ребра”! Тільки огляньмося: чи багато успіли ми в сій мирній праці, чи сповнилась хоть половина навіть того, “за що ми билися з ляхами, за що скородили списками татарські ребра”, – бо хоть деякі із наших батьків, як деякі з усяких народів в свій час, любили війну для війни, били “невіру” за те, що він “невіра”, та не всі ж тільки за тим і гарцювали по степах, щоб битись та гарцювати. І гарцювати наші батьки були примушені для того, щоб одігнати од свого краю гарцювання татарське та турецьке, що іменно не давало рости на Україні мирній праці над хазяйством та письменством. І не гляючи на се козацьке гарцювання, – відкіля ж і сама Московщина за батька й діда царя Петра та й за його самого брала і вчителів, і духовних, як не з нашої України! Це кажуть і вчені московські, тільки якось не вміють держати в головах своїх одної думки. Вони навіть хваляться й тим, як де військо царське погарцює, – от хоть би по усяких Прусіях та Швейцаріях, куди царі після Петра

* [Лазаревский А. М. Малороссийские посполитые крестьяне (1648–1783), очерк по архивным источникам // Записки Черниговского губернского статистического комитета. – 1866. – Кн. I. – С. 1–152; його ж. Очерки малороссийских фамилий. Материалы для истории общества в XVII–XVIII вв. // Русский архив. – 1875. – Кн. 1. – С. 91–97, 311–325, 439–452; Кн. 2. – С. 248–264, 402–409; Кн. 3. – С. 297–308 (прим. ред.).]

** [Антонович В. Б. Последние времена казачества на правой стороне Днепра // Архив Юго-Западной России. – К., 1868. – Ч. III. – Т. 2. – С. 1–197 (прим. ред.).]

посилали й наших козаків та некрут, – не знать для чого, тільки не для того, щоб боронити нашу землю.

Погляньмо ж на те, яке життя справді настало на Україні після того, як скасовано козаччину, на те, що ми дістали замість неї, – і як вийде, що Україна не зовсім згаяла останні двісті років, то чи справді через те, що в ній скасовано старі питомі порядки, а заведено нові, московські та петербурзькі. Ми вже не будемо питати про те, чому так, коли вже козаччина перешкоджала вже років двісті мирному життю нашої землі і руської держави, то чому скасовано тільки українську козаччину, а зоставлено Донщину? Хіба степи донські не так же потрібні для “миру і освіти”, як дніпрові і дністрові? Одповісти буде легко: Дон більш свій Московському царству, вірніший йому, хоч і Донові врізано волі, бо й він колись бунтувався! Ну, та це ми залишимо! Ми зовсім не заздriamo “тихому Донові”, – хай живе, як йому любо, хай задержить зерно волі, як ще зосталось в нього, до других, ліпших часів, поки воно зійде буйним деревом. Тоді він непременно згада, що колись Дон і Дніпро, як правились самі собою, більш знали один про одного, ніж опісля, як над тим і другим стали верховодити петербурзькі канцелярії, а не ради козацькі, згадає, що колись співали кобзарі українські “славу Війську Запорожському і Донському, з усією черню низовою на многая літа, до кінця віка” (“Дума про те, як запорожський отаман Кішка вибавивсь із турецької неволі”).

Ми лишимо других, а переглянемо, що ми самі, українці, виграли за останні двісті років, як пропадали наші старі “негідні” порядки, а зводились нові, московські і петербурзькі, буцімто європейські.

Не знайдеш тепер такого європейця, котрий би не думав, що без волі народу, а при одній царській самоволі не може добре жити ніяка земля, що народ не може добре правитись самими чиновниками, котрих згори наставляє самовольний цар. Тепер трудно знайти і таких людей, котрі б не згоджувались з тим, що усі діла в дуже великій державі не можуть бути вправлені чиновниками та указами з далеких столиць, не спитавши, що думають люде в тих краях, для котрих пишуться укази; тепер навіть і в руськім царстві заведено земства та городські управи, щоб хоть менші діла свої робили самі краєві люде, як самі знають, а не чиновники, що сьогодні тут, а завтра там.

А коли так, то що ж нам була за користь з того, що і ми перетерпіли жорстокість Петра I, остервенілість Меншикова і німців біронових, дурості Павла I, салдатське звірство Аракчеєва, холодну самоволлю Миколая I, про котрих українці не можуть навіть сказати, що це були “свої собаки, котрих ми ж самі вигодували”, бо в нас позаду не було ніякого Івана IV. Та й самі ці петербурзькі самовольники і нівечники натури чоловічої ніколи не вважали нас, українців, за своїх і коли случалось, давили нас з більшою злістю, менш жаліли “безмозглих, упрямих хохлів”, ніж своїх “руських”. Хіба допомоглось

що-небудь і великорусам од того, що терпіли рядом з ними і “браття черкаси”, вмерти за котрих обіцялись батьки їх тоді, як Хмельницький прохавсь у підданство “царя восточного”? Нащо ж було руйнувати ті права краєві, ті виборні уряди, які були колись на Україні, коли тепер усі освічені люде думають, що без краєвих прав та виборних урядників обійтись не можна? Двісті років мучення, поки царі доконали старі українські порядки, пропали, значить, даремне!

А все, що не робилось царським урядом для України після Хмельницького аж до 1775 р., коли зруйновано Січ, усе те роблено ні для чого, як щоб доконати старі українські порядки. І скільки то хитрощів пішло на те в московських бояр та петербурзьких чиновників, скільки муки прийняв простий українець, скільки попогнувся та призвичаївся ябедничати український пан та полупанок, поки це случилось, – для того, щоб потім признатись, що усі ці “нові” порядки нікуди не годяться!

Коли в 1654 р. Україна прилучилась до Московського царства, то була між українськими козаками, з одного боку, і московськими боярами і царем, з другого боку, ось яка умова:

*“Прошение гетмана Богдана Хмельницкого к Алексею Михайловичу
с приложением договорных пунктов.*

Божией милостию, великий государю царю и великий княже, Алексею Михайловичу, всея Великия и Малыя России самодержче, и многих государств государю и обладателю, твоему царскому величеству.

Мы, Богдан Хмельницкий, гетман Войска Запорожского, и все Войско Запорожское, и весь мир христианский российский, до лица земли челом бьет:

Обрадовався вельми спожалованья великого и милости неисчетныя твоего царского величества, которою нам изволил твое царское величество показать, много челом бьем тебе, государю нашему, царскому величеству, и служить прямо и верно во всяких делах и повелениях царских твоему царскому величеству будем повеки, только просим вельми, яко и в грамоте просили есмы, изволь нам, твое царское величество, в том всем пожалованье и милость свою царскую указати, о чем посланники наши от нас твоему царскому величеству будут челом бити.

1) Вначале изволь, твое царское величество, подтвердить права и вольности наши войсковыя, как из веков бывало в Войске Запорожском, что своими правами суживались и вольности свои имели, в добрах и в судах чтоб ни воевода, ни боярин, ни стольник в суды войсковые не вступались, но от старших своих чтоб товарищество суждены были: где три человека казаков, тогда два третьего должны судити.

Под сими статьями помета думного дьяка Алмаза Иванова:

Сей статье указал государь и бояре приговорили: быть так по их челобитью.

2) Войско Запорожское в числе 60 тысяч чтоб всегда полно было.

Указал государь и бояре приговорили: быть по их челобитью 60 тысяч человек.

3) Шляхты, которые в России обретаются, и веру, по непорочной заповеди Христовой тебе, великому государю нашему, твоему царскому величеству, чтоб при своих шляхетских волостях пребывали и меж себя старших на уряды судовые обирали, и добра свои и вольности имели, как при королях польских бывало, чтоб и ныне, увидя такое пожалованье твоего царского величества, клонились под область и под крепкую и высокую руку твоего царского величества со всем миром христианским. Суды земские и градские через тех урядников, которых они сами себе добровольно оберут, исправлены быти имеют как и прежде сего; тако ж шляхта, которые казну свою имели по крепостям на маетностях, тогда и ныне, любо чтоб им заплачено или на маетностях довлადети дано.

Сим статьям указал государь и бояре приговорили: быть по их челобитью.

4) В городех урядники из наших людей чтоб были обираемы на то достойные, которые должны будут подданными твоего царского величества, исправляти или удержати, и приход на лежащей в правду в казну твоего царского величества отдавати.

Указал великий государь и бояре приговорили: быть по их челобитью, а быти б урядником, войтом, бурмистром, райцом, лавником, и доходы денежные и хлебные и всякие на государя собирать им и отдавать в государеву казну тем людям, кого для тое сборныя казны государь пришлет, над теми сборщиками смотреть, чтоб делали правду.

5) На булаву гетманскую, что надано со всеми принадлежностями староство Чигиринское, чтоб и ныне для всего ряду прибывало.

Указал государь и бояре приговорили: быть по их челобитью.

6) Сохрани Боже смерти на пана гетмана (понеже всяк человек смертен, без чего не можно быти), чтоб Войско Запорожское само меж себя гетмана избирали и его царскому величеству извещали, чтоб то его царскому величеству не в кручину было, понеже тот давной обычай войсковой.

Государь указал и бояре приговорили: быть по их челобитью.

7) Имений казацких чтоб никто не отнимал: которые землю имеют и все пожитки с тех земель, чтобы при тех имениях добровольно имели; вдов после казаков остальных чтобы и дети такая ж вольности имели, как предки и отцы их.

Быть по их челобитью.

8) Писарю войсковому чтоб, по милости его царского величества, одна тысяча золотых для подписков, также и мельницу для прокормления, что великий расход имеет.

Быть по их челобитью, давать из тамошних доходов.

9) На всякого полковника чтоб по мельнице было, для того что расход великий имеют, но когда милость будет твоего царского величества, и больше того, чем твое царское величество пожаловать изволишь.

Государь пожаловал по их челобитью.

10) Также на судей войсковых по 300 золотых и по мельнице, а на писаря судейского по 100 золотых.

Государь пожаловал по их челобитью, а про судей допросить, сколько судей.

11) Также ясаулам войсковым и полковым, что на услугах войсковых завсегда обретаются и хлеба пахать не могут, по мельнице б им было, просить твоего царского величества.

Государь пожаловал по их челобитью.

12) На поделку снаряду войскового и пушкарей и на всех людей работных у снаряду просим твоего царского величества, изволь имети свое царское милостиво признание, яко о зиме, так и о станах, такожде на обозного по 400 золотых.

Государь пожаловал, велел давать из тамошних доходов.

13) Права, наданыя из веков от княжат и королей как духовным и мирским людем, чтоб ни в чем не нарушены были.

Государь пожаловал, велел быть по тому.

14) Послы, которые из века из чужих земель приходят к Войску Запорожскому, чтоб пану гетману и Войску Запорожскому, которые к добру б были, вольно приняты, чтоб то его царскому величеству в кручину не было, а чтобы имело против его царского величества быти, должны мы его царскому величеству извещати.

Государь указал и бояре приговорили: послов о добрых делах приимати и отпусках, а о каких делах приходили и с чем отпустят, о том писать к государю; а которые послы присланы от кого будут с противным делом государю, и тех задерживать и писать об их государю; а без государева указу их не отпускати, а с турецким салтаном и с польским королем без государева указу не ссылаться.

15) Как по польским землям дань вдруг отдается, воли бы есмь и мы, чтоб ценою ведомою давать от тех людей, которые твоему царскому величеству належат: а если бы инако быти не могло, тогда ни на единого воеводу не позволять, о том договариваться разве бы из тутошних людей, обобравши воеводу, человека достойного, имеет те все доходы в правду его царскому величеству отдавать.

Сей статье государь указал и бояре приговорили: быть по тому, как выше сего написано, собирать войтом, и бурмистром, и райцом, и лавником, а отдавать в государеву казну тем людем, кого государь приишет, и тем людем над сборщиками смотреть, чтобы делали правду.

16) А то для того имеют посланники наши договариваться, что наехав воевода права бы ломати имел и установы какия чинил, и чтоб быти имело

с великою досадою, понеже прав иному не могут вскоре навикнуть и тяготы такие не могут носить: а из тутошних людей когда будут старшие, тогда против прав и установ тутошних будут исправляться.

О правах государев указ и бояр же приговор написан в иных статьях.

17) Прежде сего от королей польских никакого гонения на веру и на вольности наши не было, всегда мы всякого чину свои вольности и для того мы верно и служили; а ныне, за наступления на вольности наши, побуждены его царскому величеству под крепкую и высокую руку поддаться. Прилежно просити имеют послы наши, чтоб правился его царское величество нам на хартиях писанныя с печатями, вислыми, един на вольности казацкие, а другие – на шляхетские дал, чтоб на вечные времена непоколебимо было; а когда то одержим, мы сами смотр меж себя имети будем, кто казак, тот будет вольность казацкую иметь, а кто пашенной крестьянин, тот будет должность обыкшую его царскому величеству отдавать, как и прежде сего; такое и на люди всякие, которые его царскому величеству подданные, на каких правах и вольностях имеют быти.

Государь указал и бояре приговорили: быть по их челобитью.

18) О митрополите помянути имеют, как будут разговаривати, и о том послом нашим изустный наказ дал есмь.

Государь указал и бояре приговорили: митрополиту на маестности его, которыми ныне владеет, дать жалованную грамоту.

19) Также просити прилежно послы наши имеют его царского величества, чтоб его царское величество рать свою вскоре прямо к Смоленску послал, не отсрочивая ничего, чтоб неприятель не мог исправиться и с иными совокупиться для того, что войска ныне принуждены, чтоб никакой их лести не верили, если б они имели в чем делать.

Указал государь и бояре приговорили: про поход ратных людей объявить посланником, с которого числа государь сам и бояре, и ратные люди с Москвы пойдут, а к гетману не писать.

20) И то надобное дело припомнити, чтоб наемного люду zde по рубежу от ляхов, для всякого бесстрашия, с 3000 или, как воля его царского величества будет, хотя и больше.

Допросить, в коих местах по рубежу стоят

21) Обычай тот бывал, что всегда Войску Запорожскому платили: просить и ныне его царского величества, чтоб на полковника – по 200 золотых, на ясаулов войсковых – по 400 золотых, на сотников – по 100 золотых, на казаков – по 30 золотых.

Отговаривать великий государь, его царское величество, для православных христианских веры, хотя их от гонителей и хотящих разорити церкви Божия и искоренити веру христианскую, от латынь оборонити, собрал рати многия и идет на неприятелей, и свою государеву казну для их обороны ратным людем роздал многую. А как был у гетмана, у Богдана

Хмельницького, государев ближний боярин и наместник тверской Василий Васильевич Бутурлин с товарищи, и говорил с гетманом о числе Войска Запорожского, и гетман говорил: “Хотя число Войска Запорожского и велико будет, а государю в том убытка не будет, потому что они жалованья у государя просить не учнут”; а говорил гетман при их, и при судье, и при полковнике, и им ныне о том говорить не доводится.

22) Орда есть ли бы вкнутися, тогда от Астрахани и от Казани надобно на них наступати, такожде и донским казакам готовым быть; а ныне еще в братстве дати сроку, а их не заирать.

Сказать: на Дон к казакам государево повеленье послано будет: будет крымские люди задору никакого не учинят, на них не ходить, а буде задор учинять, и в то время государь укажет над ними промысл чинить.

23) Кодак-город, который есть сделан на рубежу от Крыму, в котором пан гетман всегда по 400 человек там имеет и корм всякия им дает, чтоб и ныне его царское величество как кормами, так и порохов к наряду изволил построить; также и на тех, которые за порогами Коша берегут; чтоб его царское величество милость свою изволил показать, понеже нельзя его самого без людей оставить.

Допросить: по скольку корму человеку на тех 400 человек дают и за порогами для Коша сколько человек, и о чем за них бьют челом.

Доложить государю бояре говорили: которые государевы всяких чинов люди учнут богати в государевы черкасские города имеете, и тех бы сысков отдавати.

Ми не вважаємо цих *перейславських статей* за “верх премудрості” державної. Те, що ми тепер бажаємо, нам “собі дорожче”, як кажуть купці, ніж те, що втратили українці. Переяславські статті писали козаки і думали про самих козаків. Вони вважали за Україну не всю землю, де живе український чи, як вони казали тоді, руський або російський, або малоруський народ, – а тільки ту землю, де по давнім умовам козаків з поляками мусили жити козаки: не усю землю по Сян в Галичині і по гірний Дунаєць і гірські Тисси в Карпатах, а тільки по Случ: воєводства Чернігівське, Київське та Брацлавське. Переяславські статті вмовлялись з царем тільки про волю козацьку, а “пашенного крестянина” зоставляли “должность обыкшую отдавать его царскому величеству, как и прежде сего”, значить, як було це за часи Польщі, проти котрої уставали і “пашенні крестяне” укупі з козаками. Ті шляхтичі, котрі верховодили канцелярією Хмельницького (та й сам цей батько козацький був шляхтич!), не забули осібно написати в статтях *перейславських* про шляхту, щоб вона “при своїх шляхетських волостях пробувала, як при королях польських бувало, і щоб уряди судові, земські і городські, як і за Польщі було, вибирали шляхтичі”, а не пашенні люди. Тільки козаки мали б свій власний суд, – після цієї умови!

Окрім козаків та шляхти, права і вольності вимовлені були для попів і ченців, щоб і вони мали те, що їм було надано од королів польських, значить, і землі з пащенними людьми, та для міщан, щоб вони обирали для себе і для своїх діл войтів і магістрати та ратуші, щоб то як тепер городських голів та городську думу.

Так-то зроблені козаками статті вдержували стару нерівність між людьми українськими і не дбали зовсім про пащенних людей, про бідних хліборобів. На користь їм можна б було хіба повернути 13 статтю, що “права, надані од князів і королів духовним і світським людям, щоб не були ні в чім порушені”. Та тільки прав таких простим пащенним людям ніхто не давав. Поки що вони тільки zostавались вільними там, де повтікала шляхта. А як земля за ними не була признана, то потроху і стали ці прості люди обертатись у “послушенство”. Сам козацький батько Богдан Хмельницький мав од королів польських надані села “на праве поместном с подданными”. А посланці його, котрі їздили в Москву вмовлялись з царем про вольності козаці, – генеральний суддя Самійло Богданов і переяславський полковник Павло Тетеря, подавали в марці 1654 р. цареві челобиття, в котрім прохали, щоб: “мне, судье, на местечко Имглеево-Стятый с подданными в нем будущими и со всеми землями издавна до Имглеева лежащими и на тех землях подданными будущими, а мне, полковнику, на местечко Смелую також с подданными в нем будущими и со всеми принадлежностями, полями, лесами, уходами и озерами, которые имеют быть со всем, как и прежде было. И чтоб есмы были вольны в своих подданных, как хотя ими уряжати и обладати, мы и дети и наследники наши, которые бы имели от нас те маетности одержати; и чтоб до них никто, кроме нас и наследников наших, никакого дела не имел вечными временны. Также чтоб нам вольно было на тех землях своих, которыя с милостивого жалованья его царского величества будем имети, людей селить, как которые к нам будут приходили, мельницы ставить и всякие пожитки, какие-нибудь прежде были и какие сами можем привлащити и вымыслить можем, приспособляючи без всякой в том ни от кого помешки. Также потом челом бьем, чтоб нам вольно было всякия питья для своих же подданных держати, вино курити и откуп, как извычай есть на Украине, имети и при всем том извычаю, как в том крае ведется, пребывать”. Про це усе просили пани Богданов і Тетеря у царя “привілеї на хартіях, золотими словами писаних”.

Колись польські пани також позабирали землі і перш усього старались захопити за тим такі струменти та заводи, що найпотрібніші хліборобові, або такі, котрі переробляють хліб – млини та винниці, щоб хлібороба держати в своїх руках, та захоплювати луки, щоб не було куди без плати хліборобові скотину вигнати, та ліси. Народ іменно через те і піднявся проти Польщі укупі з козаками, що “вражі ляхи” ріки і луки жидам заорендували, – а тепер козацькі старшини, вмовляючись з московським урядом про козацькі

вольності, почали вимовляти собі те, що за часи Польщі мали в себе пани та їх рандарі жида. Потроху почало йтись до нового кріпацтва, а Московське царство не тільки не зупинило цієї ходи, а ще допомогло розростись злим зернам, що були в козаччині, а добрі заглушило.

А були в переяславських статтях і добрі зерна іменно такого устрою громадського, до котрого також прямують скрізь освічені люде. Тут умовлялось, щоб чужі люде у діла краєві не вступали, щоб усякий уряд був виборний, щоб ніхто без суду не був скараний і щоб судили свої люде, товариші, хоть козаків, шляхтичів та міщан, коли не усіх. Так була на частину огорожена воля краю і народу од самоволі царської. Гетьман і старшина тільки нічого не сказали напроти слів бояр, посланців московських, об тім, що тільки козаки мусять присягати на умови з царем, а ні сам цар, ані посланці його не можуть, що “піддані тільки присягають царям, а царям не личить присягати підданам, і що коли польські королі присягали на умови з козаками, то то тільки тому, що польські королі невіри і несамодержці, і що коли прості козаки просять, щоб цар заприсягнув, то старшина мусить пам’ятати милость великого государя, що ради християнської православної віри і святих Божих церков зволився прийняти козаків під свою велику руку, а тому мусить привести на вірність цареві Військо Запорозьке, а нерозумних людей, – цебто простих козаків, – вдержувати од непотрібних розмов”. На ті усі права, які ми вище прописали, козаки пристали як “на пожаловання і милість царську”, а не так, як на право своє; наперед згоджувались дань давати і не так, як колись давали, тільки щоб не царські чиновники її збирали. Козаки вимовили своєму гетьманові, щоб до нього посла чужих царів приїздили, та тільки мусили гетьмани цареві казати, що до них ті посла говорили. Так козаки зоставляли угорі непорушеним самодержавне право царя над землею і підданими.

Однако, як порівняти і ті права, які вимовили собі козаки у царя московського, з тим безправ’ям, яке було у государстві Московським, то усе-таки не можна не сказати, що устрій козаччини був більш подібен до устрою теперішніх вольних держав європейських, так званих конституційних, ніж Московське царство і теперішня Російська імперія.

Всі знають, як з дуже малого почала рости теперішня воля народу в Англії. Як порівняти ті права, що витребували собі пани англійські у короля Івана, званого Безземельним (1215 р.), звісну Велику Грамоту про вольності (Magna Charta Libertatum), то вийде, що вони були не багато більші, ніж вольності наших козаків у 1654 р., і служили попереду на користь ще меншому числу людей.

Англійська грамота була писана після бунту проти короля, через те де в чому вона виразніше назирає на права підданих перед королем, особливо на те, що король не буде брати податків без того, щоб не згодилась рада земська. Одначе про права і вольності осіб, громад і городів і в англійській грамоті

не виразніше сказано, ніж в нашій. Деякі слова англійської грамоти мовби слово в слово такі самі, як в українських козацьких умовах з царем; ось, напр[иклад], пункт 1, по котрому обіцяється, що церков англійська буде вольна і вживатиме усі свої права і вольності і що ніхто їх не дотикатиметься; або пункти 2, 16, 48, 49, у котрих король каже: “Ми подарували усім нашим вольним підданам у королівстві Англії за себе і за наслідників усяку вольність, котру пересчитуємо далі, – ми даруємо усім городам, містечкам і селам їх старинні права і привілеї, – наперед ніхто не буде ні задержаний, ні ув’язнений, ні в кого не одніметься добро його, ні права, ні вольності, ніхто не буде покараний смертю, ніяким способом без суда рівним з ним людей по законам краєвим”³.

І англійська грамота вимовляла права і вольності найбільше баронам, панам, воякам! А далі, за великими панами, баронами, в Англії ширшу волю получили менші вояки, ось якби наші козаки, далі міщане, а тепер має її увесь народ. Скрізь в великих краях в Європі вольності поперед у вимагали собі вояки, з котрих виходили пани, а далі вольності ширилися і обнімали більшу частину людей. Правда, скрізь ми бачимо, що зрівняння прав усіх людей у краї не йшло поруч з ширенням вольності. Ті, хто був поставлений нижче, міщане, селяне, аби тільки вибавитись з-під керування панського, раді були допомогти королям уменшити вольності панські. Од того згодом скрізь уряд чиновничий узяв гору над виборним, та не до кінця. Все-таки з цієї виборної старовини щось зоставалось, що опісля підправлялось або підновлялось: які-небудь сойми, земства або таке інше. Земля, де найдовше зоставались такі старинні виборчі порядки та ради, швидше могла перебудуватись на нову вольну державу, де вже не одні краєві діла, але й більші, державні, не міг кінчати король та чиновники, не спитавши ради народної, сойму виборних, – де не одного тільки пана, але нікого не можна було, як це й досі можна в Росії, ні замкнути, ні покарати без суду, де кожний має право вольно, що хоче, говорити, печатати книги і газети і їздити, куди хто хоче. Вигода України двісті років назад була в тім, що вона через війну з татарами, через повстання проти Польщі мала ще земський вольний, воєнний стан і виборний уряд, – вже тоді, як скрізь по більшій часті європейських земель військо було вже не земське, а королівське, вербоване, котре слухало тільки королів та князів, коли вже уряд чиновничий узяв майже скрізь гору над виборним. До того на Україні простір і свіжа оселя на степах робили те, що більша частина сільського люду була на ділі вольною. А тоді вже були часи, коли встроїлись народоправства, або республіки Голландська і Швейцарська, а на який час було і Англійська, котра хоть перемінилась вп’ять в королівство, та таке, в котрім вже в кінець не стало самодержавства, або самовольства королівського, і в кінець розрослись зерна старої англійської вольності: король

³ Dufau P. A., Duvergier J. B., Guadet J. Collection des constitutions, chartes et lois fondamentales des peuples de l’Europe et des deux Amériques. – Paris, 1821. – Т. I. – Р. 362.

втратав право що-небудь зробити без ухвали ради земської або в чім-небудь порушити право якого-небудь англічанина.

Тоді, як наша Україна прилучилась до Московського царства, такі вольності заводились не тільки по стародавньому звичаю, як було колись за часи городських народоправств руських до татар, або в Пскові і Новгороді, котрі вибирали і виганяли князів “по старине”; ні, двісті років назад вже думка про вольність піддержувалась і освітою, читанням книг про народоправства у греків та у римлян. Так же само двісті років назад скрізь вже по Європі освіта стала вменшати кріпацтво, котре українці майже скрізь тільки що скинули у себе, повставши проти польських панів.

Од того можна думати, що в Україні мала б з'єднатись старосвітська вольність вояцька з новою, всенародною, про котру вже турбувались освічені люде в Європі, можна було ждати, що те, що завелось на Україні само по собі, буде піддержане нарочитою думкою, бо й на Україні тоді вже чули й писали, наприклад, про Голландську республіку, котра також одбилась од королів іспанських, як Україна одбилась од королів польських.

Навірно можна сказати, що якби Україна, одірвавшись од Польщі, стала була осібним княжеством або королівством, або хоть і козацькою республікою, то з часом і в ній би узяли б більшу силу чиновники і пани над вибором і народом, як і скрізь це було. Та тільки навряд без помочі збоку, яку давала неволя московська, і пани вспіли б за яку-небудь сотню років переломити старосвітську звичайну вольність, бо вже через сто тридцять років скрізь прочули про таке діло, як зміна королівського порядку у Франції. Знівечити хоть старосвітську, але свіже заведену вольність на Україні помогли застарілі невольні порядки тих держав, з котрими зв'язувалась Україна: панська Польща, а особливо ж порядки Московського царства, у котре увійшла Україна і в котрому вона знайшла знову панство, таке, як і в Польщі, та ще й царство, не дуже ліпше, як в Турції.

Ніяк не можна сказати, щоб народ московський чи великоруський був не спосібний до вольності. В старі часи і там були вольні городи, як і в Київській Русі, що потім стала Україною. Хто такі з первоначалку були псковичі та новгородці, чи наші українці, чи ні, – тільки в XIV столітті, тоді як ці народоправства були найдужчі, вони вже були великоруськими. Велико-руси ж були й козаки донські та яйцькі, або уральські, котрих устрій був майже такий, як і в нашому Запорозжі. У великорусів задержавсь і досі стародавній вольний звичай володіти землею громадами і переділяти її по громадському приговору. Цей звичай, може, задержавсь через те, що земля великоруська велика і тут було місця донедавна ще усякому, та ще й через те, що хоть великоруси – народ і давній, як і другі новоєвропейські народи, однак кожда оселя в ньому не дуже давня, бо народів усе приходилось переходити з місця на місце, тікаючи то од татар, то од ляхів, то од власного начальства, і кожний раз ніхто як громада робила займище на землі, рубала

ліс і т. д. Устроювати артїлі з виборними старшинами великоруси уміють, як рідко яка з других пород людських. Але такі громадські порядки здавна вже вдержались у Московщині тільки для малих громад, осель, артїлів. А всі ширші справи, земські і державні, у Московщині здавна вже звикли оддавати в руки царя і його чиновників. Московщина внизу в селах – ще й досі молода земля, в котрій люде самі собою ще вміють правитись без начальства. А як держава Московщина стара, як, наприклад, і Франція. Рід князів і царів в Московщині не переривавсь довго, і був свій, не те що в нас, литовський або польський. Церковний уряд теж завсїгда був свій, от він і привчав народ слухатись царя як Божого помазаника. До того поперед татарів підпирали московських князів, а як потім ці князі пішли й проти татар, то народ увесь став більш шанувати їх, а попи ще більше хвалити. А народ великоруський розлазився по землі такій широкій, що одна оселя тільки через те й не одривалась од другої, що задержувала спомин про Москву-матушку і царя-батюшку, і чим далі усе забував, що це мовби-то серце Росії, Москва, було й єсть для всіх, навіть великоруських, земель просто павуком, а зовсім не серцем.

От через це усе уся історія Московщини, як і Франції за часи од XII до XVIII в., пройшла у тому, що чим далі, все більше росла сила царського уряду над старосвітськими громадськими земськими порядками, чиновників над виборними. Так вирости чудні і не всякому зрозумілі ознаки життя державного, а почасти й народного в Московщині: внизу, в селах, поки не чіпається царське начальство, – у великоросів бачимо зовсім громадський дух і самоправ, немов в старих кантонах Швейцарії, а зараз над селом – царську і чиновничу самоволю, таку, котрої не бачила Європа навіть в часи, коли найбільша була сила королів і чиновників, при якому-небудь Людовіку XIV французькому або Фрідеріках пруських. До того треба придати велику різницю Московщини, наприклад, од Франції і других західно-європейських земель. Тут, у Європі, завсїгда була наука, котра вдержувала самоволю царську, помагаючи людям спізнати, що єсть доброго і в других нецарських порядках. Московщина ж, у лісах та степах, далека од старих освічених земель, була дика і не знала другого письменства, окрім церковного. Читала Московщина в книгах не про народовства грецькі та римські, а про біблійські царства; бачила перед собою приміри не італьянських народоправств, не Англії, не Швейцарії, не Голландії, а татар казанських, астраханських, з їх ханською самоволею. Скрізь по Європі в XVI–XVII в. королі всилились і ламали вольності земські, та ніде не було такого скаженого душогубця, як Іван IV московський. До того скрізь в Європі, коли королі топтали вольності панів на виборні уряди, то хоть вменшали кріпацтво простих людей; в Московщині царі завели кріпацтво, тоді як воно вже щезало в Європі. Вп'ять і тут показалося таке, що Московське царство було й нове, і старе. Старе воно було тим, що давно вже повелось і що народ вже

призвичаївсь слухатись царя, а в XV–XVI в. воно стало як би наново введено, бо саме тільки тоді московські князі пооднімали землі у других князів, увільнилися од татар і стали напирати на землю князів литовських. Московську землю мовби знову завоювали князі, так як би Францію французькі королі у IX в. або Англію норманські у XI в., і роздавали землю воякам своїм: боярам та дворянам, а щоб народ не тікав з цих земель, щоб у бояр та дворян завжди були вояки-піддані для царської служби, то народ закріпостили.

От до такого-то царства прилучилась наша Україна! Була вона мов ново-народжена земля вольна, хоть і мала вже погані зерна, як початок кріпацтва, хоть воля її не була ще вкорінена в народ наукою, котра б показала, що іменно і треба людям zostаватись вольними та правитись тільки виборними. Нічого дивуватись, що за ті часи, як Україна пристала до Московського царства, з його самовольним царем, з кріпацтвом, жившого без науки, – то царська самоволя заїла вольності українські; московське боярство помогло зрости на Україні зернам кріпацтва, а просвіта почала на Україні рости дуже тихо, тим тихше, що невеличка частина українських письменних людей розділилась і на Московщину; вольним же думкам, котрі росли вже в Європі укупі з наукою і звідти переходили й до нас, тепер поставлений був тин царською та чиновницькою самоволею. А якби тепер серед українського народу з'являлись думки та заміри стати против зросту неволі, то вже тепер вони мусили б вдаритись не тільки об тих своїх людей, котрим вигідна була неволя людська, але й об московський уряд і військо, а то і об народ, котрий розумів діло так, що українці чинять зраду, коли не слухають “нашого царя” і т. д.

От через це усе після Хмельницького до самих часів Катерини ми бачимо, як замість того, щоб розростатись тому доброму, що було в козацьких українських порядках, воно топчеться царями або схне, – а зле поливається, розростається.